

Fonologija ir morfonologija. Bendra apžvalga

3 paskaita

Senosios norvegų–islandų kalbos balsiai, dvibalsiai ir priebalsiai

Balsiai

Klasikinės senosios islandų kalbos balsių sistema gali būti pavaizduota tokia lentele:

	Priešakinė eilė		Užpakalinė eilė	
	Nelūpinis garsas	Lūpinis garsas	Nelūpinis garsas	Lūpinis garsas
Aukštutinis pakilimas	/ i /, / i: / < i >, < í >	/ y /, / y: / < y >, < ý >		/ u /, / u: / < u >, < ú >
Vidutinis pakilimas	/ e /, / e: / < e >, < é >	/ ø /, / ø: / < ø >, < ø̄ >		/ o /, / o: / < o >, < ó >
Žemutinis pakilimas	/ æ: / < æ >		/ a / < a >	/ ɔ /, / ɔ: / < ɔ >, < á >

3.1 lentelė. Klasikinės senosios norvegų–islandų kalbos (XIII a.) balsių sistema.

Atkreipkite dėmesį, kad klasikinė senoji norvegų–islandų kalba neturi trumpojo balsio / æ / ir ilgojo balsio / a: /. Todėl normalizuotąja ortografija užrašytuose tekstuose kartais nededamas ilgumo ženklas ant raidės < æ > (nes ir be ilgumo ženklo savaimė suprantama, kad šis balsis ilgas), o raidė < á > žymi ilgąjį balsį / ɔ: /.

Dėti ar nedėti ilgumo ženklą ant raidės < æ > yra susitarimo dalykas, ir kai kurie leidėjai (pvz., [Handbok i norrøn filologi](#) autoriai) tokį ilgumo ženklą deda. Šiame vadovėlyje laikysimės labiausiai paplitusios praktikos ir ilgumo ženklo nedėsime.

Kaitant žodžius, senojoje norvegų–islandų kalboje neretai keičiasi ir šaknies balsis. Ypač dažnai kaitaliojasi užpakalinės ir priešakinės eilės balsiai:

/ a / ~ / e /, pvz. *taka* (bendratis) ~ *tekr* (esamasis laikas)

/ u / ~ / y /, pvz. *spurði* (būtais laikas) ~ *spyrja* (bendratis), *spyr* (esamasis laikas)

/ o / ~ / ø /, pvz. *koma* (bendratis) ~ *kømr* (esamasis laikas)

/ ɔ: / ~ / æ: /, pvz. *áss* (vienaskaita) ~ *æsir* (daugiskaita)

Taip pat dažnai kaitaliojasi balsiai / a / ~ / ɔ /, pvz. *land* (vns.) ~ *lɔnd* (dgs.), *barn* (vns.) ~ *bɔrn* (dgs.)

Kai kuriuose žodžiuose kaitaliojasi trys balsiai / a / ~ / e / ~ / ɔ /, pvz. *mann* (vns. gal.) – *menn* (dgs. vard. ir gal.) – *mɔnnum* (dgs. naud.).

Šitokį balsių kaitaliojimąsi nulėmė reiškinys, vadinamas *umliautu*.

Umliautas – tai balsių kaita, nulemta garsinės aplinkos. Pavyzdžiui, šaknies balsis gali supanašėti su galūnės ar priesagos balsiu. Vystantis kalbai, vėlesniame etape galūnės (ar priesagos) balsis gali išnykti, taigi pažiūrėjus vien į senosios norvegų–islandų kalbos žodžio formas ne visada matosi, koks būtent garsas sukėlė umliautą. Tačiau tai matyti radus atitinkamas žodžio formas runų įrašuose, kitose archajiškose kalbose (pavyzdžiui, gotų) arba rekonstravus prokalbės formas. Plačiau umliautą aptarsime vėliau.

Yra ir tokių žodžių, kur balsis šaknyje kaitaliojasi ne dėl umliauto, o dėl *abliauto*.

Abliautas – tai spontatinė, tai yra, nuo garsinės aplinkos nepriklausanti šaknies balsių kaita. Šis reiškinys ypač būdingas stipriųjų veiksmažodžių formoms, pavyzdžiui, *fara* ('keliauti, vykti') ~ *fór* ('[jis] keliavo, vyko') ~ *fóru* ('[jie] keliavo, vyko') ~ *farinn* ('iškeliaavęs, išvykęs'). Išsamiau abliautą aptarsime kalbėdami apie stipriuosius veiksmažodžius.

Be abejo, pasitaiko ir dar sudėtingesnių balsių kaitos atvejų, tačiau juos aptarsime vėliau, antroje vadovėlio dalyje.

Pastaba. Synchroniniu požiūriu umliautas ir abliautas dažniausiai yra labai panašūs reiškiniai, nes umliautą sukėlęs garsas senojoje norvegų–islandų kalboje neretai esti išnykęs. Tad žiūrint tik į senosios norvegų–islandų kalbos formas dažnu atveju neįmanoma atskirti, kur balsiai kaitaliojasi dėl umliauto, o kur – dėl abliauto. Norint išsiaiškinti šį skirtumą, reikia pažvelgti į kalbos istoriją, į runų įrašuose užfiksuotas arba rekonstruojamas skandinavų prokalbės (ar dar senesnes) formas arba į kitų germanų kalbų atitikmenis. Pavyzdžiui, matant vien senosios norvegų–islandų kalbos formas *fara* ('keliauti, vykti') – *ferr* ('keliauja, vyksta') – *fór* ('keliavo, vyko'), neįmanoma pamatyti, kad esamojo laiko formoje vietoje / a / atsiranda / e / dėl umliauto, o būtojo laiko formoje / o: / – dėl abliauto. Pirmojoje šio vadovėlio dalyje daugiausia žvelgsime į senąją norvegų–islandų kalbą synchroniniu požiūriu (su keliomis išimtimis), tad pradžiai mums užteks pastebėti, kad kaitant žodžius vyksta balsių kaita, o ar ji yra nulemta umliauto, ar abliauto, ar dar kokio kito reiškinio, kol kas bus ne taip svarbu. Diachroninė perspektyva bus svarbesnė antroje vadovėlio dalyje.

Dvibalsiai

Senoji norvegų–islandų kalba turėjo tris dvibalsius:

⟨ ei ⟩, tariamas kaip lietuviškas ⟨ ei ⟩,

⟨ au ⟩, tariamas [ɔu], – pirmasis šio dvibalsio dėmuo supanašėja su antruoju ir tampa labializuotas (lūpinis), taigi, šiuo atveju galima sakyti, kad pasireiškia labialinis umliautas,

⟨ ey ⟩, tariamas [øy].

Priebalsiai

Senosios norvegų–islandų kalbos priebalsių sistema gali būti pavaizduota tokia lentele:

	labialiniai		labiodentaliniai		dentaliniai		alveoliniai		palataliniai–velariniai		glotalinis
	duslieji	skardieji	duslieji	skardieji	duslieji	skardieji	duslieji	skardieji	duslieji	skardieji	dusl.
sprogs- tamieji	/ p / < p >	/ b / < b >					/ t / < t >	/ d / < d >	/ k / < k >	[g] < g >	
frikaty- viniai			[f] < f >	[v] < f >	[p] < p >	[ð] < ð >	/ s / < s >		[x] < g >	[γ] < g >	/ h / < h >
naza- liniai		/ m / < m >						[n] < n >		[ŋ] < n >	
latera- liniai							/ l / < l >				
vibrantai							/ r / < r >				

3.2 lentelė. Senosios norvegų–islandų kalbos priebalsiai

Pastaba. Priebalsiai / p /, / b /, / t /, / d /, / k /, / g /, / f /, / p /, / s /, / h /, / m /, / n /, / l / ir / r / yra atskiros fonemos. Ribos tarp fonemų lentelėje pažymėtos tamsesne linija.

Kai kurios šių fonemų turi po du ar tris alofonus, o būtent:

[f] ir [v] yra vienos fonemos, / f /, alofonai;

[p] ir [ð] yra vienos fonemos, / p /, alofonai;

[g], [γ] ir [x] yra vienos fonemos, / g /, alofonai;

[n] ir [ŋ] yra vienos fonemos, / n /, alofonai.

Lentelėje ribos tarp alofonų pažymėtos šviesesne linija (html versijoje – punktyrine linija).

Normalizuotojoje ortografijoje alofonai paprastai žymimi ta pačia raide (< f >, < g >, < n >), išskyrus [p] ir [ð], kurie žymimi atskiromis raidėmis < p > ir < ð >. Beje, „Pirmojo gramatikos traktato“ autorius siūlė ir juos žymėti viena raide, < p >.

Pusbalsiai [j] ir [w]

Senoji norvegų–islandų kalba turėjo du garsus, kurie savo savybėmis iš dalies šliejasi prie balsių, iš dalies – prie priebalsių. Tai garsai [j] ir [w], normalizuotąja ortografija žymimi raidėmis < j > ir < v >. Savo akustinėmis savybėmis jie ne kažin kiek tesiskiria nuo trumpųjų balsių [i] ir [u]. Tačiau skirtingai nuo atitinkamų balsių, pusbalsiai [j] ir [w] negali sudaryti skiemens branduolio, taigi skiemenyje atlieka tokią pačią funkciją kaip priebalsiai.

Kaitydami žodžius kartais pastebėsime, kad skirtingose formose kaitaliojasi ne tik balsiai, bet ir priebalsiai. Išsamiau tokius reiškinius aptarsime vėliau, antrojoje vadovėlio dalyje, o kol kas atkreipkime dėmesį į du dėsningumus:

a) [w] išnyksta prieš lūpinius balsius, pvz. *verða* ‘tapti’ – *varð* ‘(jis) tapo’ – *urðu* ‘(jie) tapo’ – *orðinn* ‘tapęs’. Matome, kad prieš nelūpinius balsius / e / ir / a / yra pusbalsis [w], o prieš lūpinius / u / ir / o / šis garsas išnykęs;

b) priebalsių samplaika / n:r / virsta į / ðr / (disimiliacija), pvz. *maðr* ‘žmogus, vyras’ (o ne **mannr*) – *mann* ‘žmogų, vyrą’, *saðr* ‘teisingas’ (sutinkama taip pat ir forma *sannr*), *annarr* ‘kitas, antras’ – *aðrir* (o ne **annrir*) ‘kiti, antri’.

Užduotys

- Garsiai perskaitykite šį tekstą (tai – „Inglingų sagos“ pradžia). Šalia pateiktas literatūrinis (ne visai pažodinis) vertimas į lietuvių kalbą, tad jums patiems nereikia versti teksto iš senosios norvegų–islandų kalbos. Visgi pasistenkite susigaudyti, kuris žodis ką reiškia. Nemažai žodžių suprasti jums padės panašumai su dabartinėmis germanų (visų pirma – skandinavų, o taip pat – anglų, vokiečių) kalbomis.

1. Hér segir frá landaskipan.

Kringla heimsins, sú er mannfólkit byggir, er mjök vágskorin; ganga hof stór or útsjánum inn í jorðina. Er þat kunnigt, at haf gengr frá Nørvasundum ok alt út til Jórsalalands. Af hafinu gengr langr hafsbótin til landnorðs, er heitir Svartahaf; þat skilr heimsþriðjungana: heitir fyrir austan Asía, en fyrir vestan kalla sumir Európa, en sumir Enea. En norðan at Svartahafi gengr Svíþjóð in mikla eða in kalda; Svíþjóð ina miklu kalla sumir menn eigi minni en Serkland it mikla, sumir jafna henni við Bláland it mikla. Inn norðri hlutr Svíþjóðar liggr óbygðr af frosti ok kulda, svá sem inn syðri hlutr Blálands er auðr af sólar bruna. Í Svíþjóð **eru** stórheruð mǫrg, þar **eru** ok margskonar þjóðir ok margar tungur: þar **eru** risar ok þar **eru** dvergar, þar **eru** ok blámenn, ok þar **eru** margskonar undarligar þjóðir, þar **eru** ok dýr ok drekar furðuliga stórir. Or norðri frá fjöllum þeim, er fyrir utan **eru** bygð alla, fellr á um Svíþjóð, sú er at réttu heitir Tanais; hon **var** forðum kǫlluð Tanakvísl eða Vanakvísl; hon kǫmr til sjávar inn í Svartahaf. Í Vanakvíslum **var** þá kallað Vanaland eða Vanaheimr. Sú á skilr heimsþriðjungana: heitir fyrir austan Asía, en fyrir vestan Európa.

2. Frá Asíamǫnnum.

Fyrir austan Tanakvísl í Asía **var** kallað Ásaland eða Ásaheimr, en hofuðborgin, er **var** í landinu, kǫlluðu þeir Ásgarð. En í borginni **var** hofðingi sá, er Óðinn **var** kallaðr; þar **var** blótstaðr mikill. Þat **var** þar siðr, at tólf hofgoðar **váru** óztir; skyldu þeir

1. Čia pasakojama apie geografiją

Žemės ratas, kuriame gyvena žmonės, labai išraižytas įlankų; didelės jūros įsiterpia iš vandenyno į žemę. Žinoma, kad jūra eina nuo Norvasundo [Gibraltaro] iki pat Jorsalalando [Palestinos]. Nuo tos jūros į šiaurę eina ilga atšaka, kuri vadinasi Juodoji jūra. Ji atskiria pasaulio trečdalius. Rytinis trečdalis vadinasi Azija, o vakarinį vieni vadina Europa, kiti – Enėja. Į šiaurę nuo Juodosios jūros plyti Didžioji arba Šaltoji Svytjoda. Vieni žmonės sako, kad Didžioji Svytjoda ne mažesnė už Didįjį Serklandą [Saracėnų kraštą]; kiti ją lygina su Didžiuoju Blalandu [Juodaodžių kraštu]. Šiaurinė Svytjodos dalis plyti negyvenama dėl speigo ir šalčio, kaip kad ir pietinė Blalando dalis yra plyna dėl saulės kaitros. Svytjodoje gausu didelių sričių. Ten taip pat daug įvairių tautų ir kalbų. Ten yra risių [milžinių], dvergų bei juodaodžių ir įvairiausių nepaprastų tautų. Ten yra ir milžiniškų žvėrių bei drakonų. Iš šiaurės, nuo kalnų, kurie stūkso už visų apgyvendintų vietovių, per Svytjodą teka upė, kurios teisingas pavadinimas Tanaisas [Donas]. Ji senovėje vadinta Tanakvysliu arba Vanakvysliu [Dono arba Vanų išsišakojimu]. Ji įteka į Juodąją jūrą. Vietovė prie Vanakvyslio žiočių tada buvo vadinama Vanų šalimi arba Vanų pasauliu. Ši upė skiria pasaulio trečdalius. Rytinis vadinamas Azija, o vakarinis – Europa.

2. Apie azijiečius

Šalis Azijoje į rytus nuo Tanakvyslio buvo vadinama Asų šalimi arba Asų pasauliu, o tos šalies sostinę jie vadino Asgardu. Tame mieste buvo hovdingis [valdovas], vadinamas Odinu. Ten buvo didelė šventovė. Pagal paprotį ten buvo dvylika vyriausių šventyklos godžių [žynių]. Jie

ráða fyrir blótum ok dómum manna í milli. Þat **eru** díar kallaðir eða dróttnar; þeim skyldi þjónustu veita ok lotning alt fólk. Óðinn **var** hermaðr mikill ok mjök víðfyrull ok eignaðisk mjrg ríki. Hann **var** svá sigrsæll, att í hverri orrostu **fekk** hann gagn; ok svá kom, at hans menn trúðu því, at hann ætti heimilan sigr í hverri orrostu. Þat **var** háttr hans, ef hann sendi menn sína til orrostu, eða aðrar sendifarar, at hann lagði áðr hendr í hofuð þeim, ok gaf þeim þjanak; trúðu þeir, at þá mundi þeim vel farask. Svá **var** ok um hans menn, hvar sem þeir **váru** í nauðum staddir á sjá eða landi, þá kǫlluðu þeir á nafn hans, ok þótti jafnan **fá** af því fró; þar þóttusk þeir eiga alt traust, er hann var. Hann **fór** opt svá langt í brott, at hann dvaldisk í ferðinni mjrg misseri.

3. Frá brøðrum Óðins.

Óðinn átti tvá brøðr, hét annarr Vé, en annarr Vili; þeir brøðr hans stýrðu ríkinu, þá er hann **var** í brottu. Þat **var** eitt sinn, þá er Óðinn **var** farinn langt í brott ok hafði lengi dvalzk, at Ásum þótti ørvænt hans heim; þá **tóku** brøðr hans at skipta arfi hans, en konu hans Frigg gengu þeir báðir at eiga. En litlu síðar kom Óðinn heim, **tók** hann þá við konu sinni.

4. Ófriðr við Vani.

Óðinn **fór** með her á hendr Vǫnum, en þeir urðu vel við ok vǫrðu land sitt, ok hǫfðu ymsir sigr; herjuðu hvárir á land annarra ok gerðu skaða. En er þat leiddisk hvarum-tveggjum, lǫgðu þeir milli sín sættarstefnu, ok gerðu frið ok seldusk gíslar. **Fengu** Vanir sína ina ágæstu menn, Njǫrð inn auðga ok son hans Frey, en Æsir þar í mót þann er Hǫnir hét, ok kǫlluðu hann allvel til hǫfðingja fallinn. Hann **var** mikill maðr ok inn vænsti. Með honum sendu Æsir þann er Mímir hét, hann **var** inn vitrasti maðr; en Vanir **fengu** þar í mót þann er spakastr var í þeirra flokki, sá hét Kvásir. En er Hǫnir kom í Vanaheim, þá **var** hann þegar hǫfðingi gerr; Mímir kendi honum ráð ǫll. En er Hǫnir var staddr á þingum eða stefnum, svá at Mímir **var** eigi nær, ok kǫmi nǫkkur vandamál fyrir hann, þá svaraði hann æ inu sama: ráði aðrir, sagði

privalejo vadovauti atnašavimams ir byloms tarp žmonų. Jie buvo vadinami dyjarais arba valdovais; visi žmonės turėjo jiems tarnauti ir juos garbinti. Odinas buvo didis karžygyis ir toli keliaudavo, ir nukariavo daug kraštų. Jis buvo toks pergalingas, kad kiekviename mūšyje jį lydėdavo sėkmė. Dėl to jo žmonės tikėjo, kad jam priklausanti pergalė kiekviename mūšyje. Jo paprotys buvo, siunčiant savo žmones į mūšį ar kitokias misijas, pirmiau uždėti rankas jiems ant galvos taip suteikiant jiems palaiminimą. Jie tikėdavo, kad tada jiems gerai klosis. Taip pat jo žmonės, kur bebūtų pakliuvę į bėdą jūroje ar sausumoje, šaukdavosi jo vardo, ir visada tikėdavo, kad dėl to sulaukia pagalbos. Jie manydavo gausią visokeriopą paramą ten, kur buvo jis. Jis dažnai taip toli iškeliaudavo, kad užtrukdavo kelionėje daug pusmečių.

3. Apie Odino brolius

Odinas turėjo du brolius. Vienas buvo vardu Vė [Šventovė], o kitas – Vilis [Valia]. Jo broliai valdydavo šalį, kai jis būdavo išvykęs. Kartą, kai Odinas buvo išvykęs toli ir ilgai užtruko, asams atrodė nebesą vilties, kad jis grįžtų. Tada jo broliai ėmė dalytis jo palikimą, o jo žmoną Frigę vedė jie abu kartu. Tačiau neilgai trukus Odinas grįžo ir atsiėmė savo žmoną.

4. Karas su vanais

Odinas traukė su kariauna prieš vanus, bet šie tvirtai pasipriešino ir gynė savo šalį, ir pergalė tekdavo tai vieniems, tai kitiems. Vieni siaubė kitų žemes ir darė žalą. Kai tai nuvargino ir vienus, ir kitus, jie tarpusavy surengė taikymosi sueigą, ir sudarė taiką bei davė vieni kitiems įkaitų. Vanai davė savo žymiausius žmones, Njordą turtingąjį ir jo sūnų Frėją, o asai už jį (davė) tą, kuris yra vardu Hioniras, ir sakė jį esant puikiausiai tinkamu būti hovdingiu. Jis buvo didelis vyras ir ypatingai gražus. Su juo asai išsiuntė tą, kuris vadinosi Mymiras, jis buvo be galo išmintingas vyras. O vanai už tai davė tą, kuris buvo išmintingiausias jų tarpe, šis vadinosi Kvasiras. Kai Hioniras atvyko į Vanų pasaulį, jis iš karto buvo padarytas hovdingiu. Mymiras jam pasakydavo visus sprendimus. Bet kai Hioniras atsidurdavo tinguose arba sueigose, taip, kad Mymiro nebūdavo šalimais, ir jam iškildavo koks nors

hann. Þá grunaði Vani, at Æsir mundi **hafa** falsat þá í mannaskiptinu; þá **tóku** þeir Mími ok hálshjoggu ok sendu hǫfuðit Ásum. Óðinn **tók** hǫfuðit ok smurði urtum, þeim er eigi mátti fúna, ok kvað þar yfir galdra, ok magnaði svá, at þat mælti við hann ok sagði honum marga leynda hluti. Njǫrð ok Frey setti Óðinn blótgoða, ok **váru** þeir dír með Ásum. Dóttir Njarðar **var** Freyja, hon **var** blótgyðja, ok hon kendi fyrst með Ásum seið, sem Vǫnum **var** títt. Þá er Njǫrðr **var** með Vǫnum, þá hafði hann átta systur sína, því at þat **váru** þar lǫg; **váru** þeirra börn Freyr ok Freyja. En þat **var** bannat með Ásum at byggja svá náit at frændsemi.

sudėtingas reikalas, tada jis visada atsakydavo tą patį: „tesprendžia kiti“, sakydavo jis. Tada vanai įtarė, kad asai bus juos apgavę apsikeičiant žmonėmis. Jie pačiupo Mymirą, nukirsdino jį, ir nusiuntė galvą asams. Odinas paėmė galvą ir ištepė žolelėmis, nuo kurių (galva) negalėtų pūti, ir virš jos sakė užkalbėjimus, ir burtais suteikė jai tokią galią, kad ji kalbėjosi su juo ir apsakė jam daug slaptų dalykų. Njordą ir Frėją Odinas paskyrė atnašavimų žyniais, ir jie buvo asų dyjarai. Njordo dukra buvo Frėja, ji buvo atnašavimų žynė, ir ji pirmoji išmokė asus kerų, kurie buvo įprasti tarp vanų. Kai Njordas dar buvo pas vanus, jis buvo vedęs savo seserį, nes ten taip leido įstatymai. Jų vaikai buvo Frėjas ir Frėja. Bet asams tuoktis su tokiais artimais giminaičiais buvo draudžiama.

- Atkreipkite dėmesį į šaknies balsių kaitą šiuose žodžiuose:

ganga ~ gengr

haf ~ hǫf

kom ~ kǫmr

Vanir ~ Vǫnum

hafa ~ hǫfðu

Ásum ~ Æsir

bróðir ~ brǫðr

all, allir ~ ǫll

kalla, kallaði ~ kǫlluðu, kǫlluð

margir, margar ~ mǫrg

hǫnd ~ handar ~ hendr (dgs.)

Kuriose formose galima matyti, dėl kokios priežasties (abliauto ar umliauto) kaitaliojasi šaknies balsis?

- Atkreipkite dėmesį į šią priebalsių disimiliaciją:

aðrir ~ annarr

maðr ~ mann

- Paaiškinkite, kodėl šių dviejų žodžių pradžioje nėra garso [w]:

_Óðinn (plg. germanišką atitinkamos dievybės vardą Votanas)

_urðu (plg. kitas šio veiksmažodžio formas *verða, varð*)

- Raskite tekste veiksmažodžių *fara, fá, taka, vera* formas. Išverskite kiekvieną formą į lietuvių kalbą. Atkreipkite dėmesį į šaknies balsių kaitą. Kaip vadinamas reiškinys, dėl kurio kaitaliojasi šaknies balsiai šiuose žodžiuose? Kuo jis skiriasi nuo umliauto?